

Повезаност између страха у ситуацији агресије и ставова о пружању отпора агресији

УДК: 159.9.019.4 : 616.891.6] : 355.013.4

Проф. др *Десимир Пајевић*, проф. др *Зоран Килибарда*,
пуковник, и проф. др *Јан Марчек*, пуковник

На репрезентативном узорку од 4.571 испитаника добијени су основни статистички показатељи о изворима и симптомима страха у току агресије Северноатлантског савеза, као и о ставовима о пружању отпора тој агресији.

Помоћу факторске анализе утврђена је латентна структура извора и симптома страха, при чему су идентификована три фактора извора страха и три фактора симптома страха. Каноничком корелацијском анализом испитана је релација између извора и симптома страха у рату и ставова о пружању отпора агресији. На основу вредности релевантних статистичких показатеља, постоје три значајна пара каноничких фактора за објашњење везе између извора страха и ставова о пружању отпора агресији ($R_1 = 0,329$; $R_2 = 0,135$; $R_3 = 0,097$). Такође, утврђена су три значајна пара каноничких фактора помоћу којих се може објаснити веза између симптома страха и ставова о пружању отпора агресији ($R_1 = 0,172$; $R_2 = 0,111$; $R_3 = 0,094$).

Први канонички пар, који објашњава повезаност између извора страха и ставова према отпору, у највећој мери одређују страх од борбених средстава и поступака са мале дистанце, с једне стране, и обавезност и патриотска пожртвованост у пружању отпора, с друге стране. Други канонички пар дефинисан је као интеракцијски склоп који карактеришу страх од рањавања и погибије и обавезност пружања отпора, а трећи – страх од угрожавања животних потреба и свеобухватност у пружању отпора агресији. Кад је у питању повезаност између симптома страха и ставова о пружању отпора, добијени резултати показују да први канонички пар највише дефинишу инхибиторне сметње и патриотска пожртвованост у пружању отпора; други – тешкоће са сном и осећање глади, с једне стране, и законска обавезност и свеобухватност у пружању отпора, с друге стране, а трећи – физиолошке промене и сметње и законска обавезност и свеобухватност у пружању отпора.

Рат је једна од животних ситуација у којој се код људи неизоставно јавља страх. Интензитет и облици страха су различити, зависно од врсте рата, карактеристика борбених средстава и карактеристика самих људи (њихове обучености, искуства, психолошке припремљености и слично). Агресија Северноатлантског савеза на СР Југославију по многим обележјима, посебно у погледу употребе најсавременије ратне технике, дејстава са дистанце по целокупној територији земље и ограничених могућности техничких средстава за ефикасно супротстављање агресору, била је за Војску, и за народ у целини, изузетно тешка ситуација. С обзиром на то, реално је очекивање да су људи током агресије доживљавали разноврсне облике интензивног страха.

Страх као нормална реакција на опасност у многоме зависи од врсте наоружања које се употребљава у борбеним дејствима. По правилу, на основу искуства из бројних ратова, нова оружја изазивају највећи страх. Током агресије НАТО-а, ратовали смо са непријатељем који је био „невидљив“ и који је деловао најјачим ракетним средствима са дистанце на којој је био релативно безбедан у односу на домет наших борбених средстава. То је, свакако, изазивало код становништва осећање беса, који је, у психолошком смислу, позитивно деловао на мобилизацију психичке енергије, али и осећање реалног страха, због смањених могућности заштите од непријатељевих дејстава. У сваком случају, та различита емоционална стања утицала су на формирање ставова становника Југославије према пружању отпора агресији, будући да сваки став, осим рационалне и делатне компоненте, има и емоционалну компоненту. Наравно, и ставови утичу на то како ће особа опажати, односно доживљавати ситуацију на коју се став односи, па самим тим и на то како ће емоционално реаговати у тој ситуацији.

Није спорно да су за успешно супротстављање агресији, осим борбене спремности одбрамбених снага, веома важни и ставови грађана према отпору, као и њихова емоционална стања у ситуацији агресије. Због тога је веома важно да се зна каква веза постоји између ставова према отпору и страха као врсте емоције која се неминовно јавља у ситуацији коју карактерише угрожавање људских живота. Да би се испитала основаност те претпоставке у раду су реализовани следећи задаци: 1) утврђен је интензитет појединих врста страха зависно од њихових извора (узрочник); 2) идентификовани су карактеристични симптоми страха; 3) утврђена је латентна структура извора и симптома страха; 4) утврђени су ставови становништва према пружа-

њу отпора, као и њихова латентна структура, и 5) утврђени су степен и природа повезаности између извора и симптома страха, с једне стране, и ставова о пружању отпора агресији, с друге стране.

Метод

Истраживање је обављено у оквиру ширег пројекта (*Отпор агресији*) на репрезентативном узорку становника Републике Србије. Узорком је укупно обухваћен 4.571 испитаник. Подаци о изворима и симптомима страха, као и ставовима о пружању отпора агресији НАТО-а добијени су анкетаирањем становништва непосредно након агресије. Ставови испитаника о пружању отпора мерени су помоћу скале *Отпор*, која се састоји од шест тврдњи које се односе на мишљење околине о пружању отпора агресији. Испитаници су изражавали степен слагања са тврдњама избором једног од три понуђена степена: „тачно“, „нисам сигуран“ и „нетачно“.¹

Интензитет појединих врста страха, зависно од њиховог извора, мерен је помоћу скале *Извори страха*. Скала садржи 20 ставки које се односе на врсте – изворе страха, при чему су испитаници могли да бирају један од пет понуђених одговора којима се исказује интензитет страха у распону од „нимало“ до „веома много“. Симптоми страха испитани су помоћу скале *Симптоми страха*, која садржи 14 ставки. Постојање појединих симптома исказивано је избором једног од пет понуђених одговора – од „нисам осећао“ до „да, често“.

Подаци су обрађени помоћу *факторске* и *каноничке корелацијске анализе*. Факторска анализа коришћена је за утврђивање латентне структуре извора и симптома страха, као и латентне структуре ставова о пружању отпора, док су каноничком корелацијском анализом утврђени степен и природа повезаности између извора и симптома страха, с једне стране, и става о пружању отпора, с друге стране.

Резултати истраживања

Извори и симптоми страха током агресије НАТО-а

Одговори испитаника о *интензитету страха*, зависно од појединих његових *извора*, међу којима су борбена средства непријатеља и непосредне последице које узрокује употреба тих средстава, приказани су у табели 1.

¹ У целини, скала ставова о отпору агресији има добре метријске карактеристике. Њена репрезентативност креће се од 0,72 до 0,98. Скала има три групе мера поузданости: а) поузданост под класичним сумационим моделом (од 0,72 до 0,92), б) под Гутмановим моделом мерења (од 0,75 до 0,98) и ц) поузданост прве главне компоненте (од 0,53 до 0,92). Распон шест мера хомености скале износи од 0,53 до 1,00.

Интензитет страха од оружја и других животних опасности
током агресије НАТО-а (%)

ИЗВОРИ СТРАХА	Процена интензитета страха				
Авиони	12,2	15,9	23,2	22,6	26,1
Хеликоптери	34,7	18,7	19,8	12,8	14,0
Ракете	10,2	11,3	20,8	24,5	33,3
Бомбе	10,1	10,5	20,1	23,2	36,1
Експлозије бомби и ракета	9,3	10,5	19,7	22,4	38,1
Мине	34,7	14,0	16,3	13,0	22,2
Снајпери	47,0	11,3	12,7	10,3	18,6
Заробљавање	44,0	11,2	12,2	11,5	21,2
Рањавање	21,5	12,9	18,3	19,4	27,9
Погибије	21,3	11,5	16,8	17,0	33,4
Затрпавање у рушевинама	14,1	11,9	17,4	19,9	36,7
Рањавање или погибија ближњих	5,9	5,2	9,5	22,4	56,9
Заробљавање ближњих	21,3	7,0	10,7	17,3	43,7
Опкољавање	34,6	11,1	15,7	14,8	23,8
Копнена инвазија	27,8	12,9	17,8	14,0	27,5
Уништавање имовине	16,0	13,5	19,8	21,9	28,9
Глад	19,8	17,9	22,7	15,3	24,3
Несташица струје и воде	12,2	15,7	22,3	21,3	28,9
Мобилизација	38,5	11,7	15,8	13,0	21,0
Душевни поремећаји код себе/ближњих	20,4	14,0	16,5	17,4	31,7
<i>Просечна учесталост (%)</i>	<i>21,3</i>	<i>12,9</i>	<i>18,4</i>	<i>17,7</i>	<i>29,7</i>

Резултати показују да се код петине становништва (21,3 одсто) није јавила ниједна од наведених врста страхова, али да је, на другој страни, скоро трећина (29,7 одсто) осећали веома интензиван страх. При томе, утврђено је да интензитет страха значајно варира зависно од извора опасности. Најучесталији је био страх од рањавања и погибије својих ближњих (56,9 одсто). На другом месту по интензитету је страх од заробљавања ближњих (43,7 одсто). Најмање је оних који су се плашили хеликоптера (14 одсто), мина, заробљавања (да лично буду заробљени) и мобилизације (око 21 одсто).

У категорији без „имало страха“ највише је оних који се нису плашили снајпера (47 одсто) и заробљавања (44 одсто). У вези са тим резултатом, значајно је да су ти страхови у грађанском рату у Босни и Херцеговини били најчешћи – како код бораца, тако и код становништва, што потврђује констатацију да је сваки рат специфичан и по

прети страха коју изазива.² Интензитет доживљеног страха најбоље се може сагледати на основу просечних вредности (табела 2).

Табела 2

*Просечне вредности страха од појединих оружја
и борбених ситуација*

ИЗВОРИ СТРАХА	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Авиони	3,34	1,34
Хеликоптери	2,52	1,42
Ракете	3,59	1,31
Бомбе	3,64	1,32
Експлозије бомби и ракета	3,69	1,32
Мине	2,73	1,57
Снајпери	2,42	1,58
Заробљавање	2,54	1,62
Рањавање	3,19	1,50
Погибија	3,29	1,54
Затрпавање у рушевинама	3,53	1,43
Рањавање/погибија ближњих	4,12	1,16
Заробљавање ближњих	3,55	1,59
Опокољавање	2,82	1,60
Копнена инвазија	3,00	1,57
Уништавање имовине	3,34	1,42
Глад	3,06	1,44
Несташица струје и воде	3,39	1,36
Мобилизација	2,66	1,58
Душевни поремећаји код себе/ближњих	3,25	1,52

Просечна вредност (АС) свих појединачних страхова износи 3,18, што на петостепеној скали спада у категорију осредњег страха. Најизраженији је био страх од рањавања или погибије ближњих (АС = 4,12), а на другом месту по интензитету је страх од бомби и ракета (АС = 3,69). Испитаници су се најмање плашили мобилизације, хеликоптера, снајпера и заробљавања. Значајно је, због специфичности, да је изражен и страх од настанка душевних поремећаја.

² Миланко Чабаркапа, *Психолошки фактори стреса у борбеним активностима* (докторска дисертација), Војномедицинска академија, Београд, 1996.

Факторском анализом добијена су два фактора, која укупно покривају 0,622 одсто варијансе. Склоп и структура нормираних *oblivax* фактора приказана је на табели 3.

Табела 3

Склоп и структура извора страха

ИЗВОРИ СТРАХА	Склоп фактора		Структура фактора	
	Φ_1	Φ_2	Φ_1	Φ_2
Авиони	-0,291	-1,081	0,541	-0,857*
Хеликоптери	0,309	-0,452	0,657	-0,690
Ракете	-0,320	-1,176	0,585	-0,930*
Бомбе	-0,301	-1,158	0,590	-0,926*
Експлозије бомби и ракета	-0,297	-1,137	0,578	-0,908*
Мине	0,690	-0,135	0,793*	-0,665
Снајпери	0,938	0,164	0,812*	-0,558
Заробљавање	0,031	0,238	0,848*	-0,555
Рањавање	0,541	-0,325	0,791*	-0,741
Погибија	0,427	-0,435	0,762	-0,764
Затрпавање у рушевинама	0,443	-0,405	0,754	-0,746
Рањавање или погибија ближњих	0,416	-0,227	0,590	-0,547
Заробљавање ближњих	0,838	0,190	0,692	-0,455
Опкољавање	-0,018	0,205	0,860	-0,578
Копнена инвазија	0,708	-0,088	0,776*	-0,633
Уништавање имовине	0,515	-0,212	0,678	-0,608
Глад	0,601	-0,180	0,740	-0,643
Несташица струје и воде	0,401	-0,280	0,616	-0,589
Мобилизација	0,520	-0,109	0,604	-0,509
Душевни поремећаји код себе/ближњих	0,528	-0,170	0,658	-0,576

Све варијабле се значајно пројектују на оба наведена фактора, али се на основу матрице склопа и структуре може уочити да најзначајније пројекције на *први фактор* имају: страх од заробљавања (0,848), страх од мина (0,793), страх од снајпера (0,812), страх од рањавања (0,791) и страх од копнене операције (0,776). Занимљиво је да страх од авиона, бомби и експлозије ракета има супресивно дејство у матрици факторског склопа. То значи да се људи који се више плаше авиона и ракета мање плаше пешадијског наоружања. Испада да се тај страх прерасподељује између страха од пешадијског наоружања и страха од авио-ракетних средстава. Тај фактор се може дефинисати као *страх од пешадијских борбених средстава и дејстава*.

Све варијабле имају негативне пројекције на *други фактор*, што значи да се тај фактор може схватити биполарно. На једној страни се налазе људи који се много плаше од свих извора страха, а на другој они који се мало плаше. Тај фактор се према величини пројекције варијабли: ракете (-0,930), бомбе (-0,926), експлозије бомби и ракета (-0,908) и авиони (-0,858), може означити као *страх од авио-ракетних средстава*.

Интеркорелација та два фактора износи -0,770. Негативна повезаност међу факторима показује да се људи који доживљавају страх од пешадијског наоружања мање плаше авио-ракетних средстава, и обрнуто. Да би се објаснили ти резултати треба узети у обзир чињеницу да су постојале разлике у учесталости коришћења бојних средстава у појединим крајевима наше земље.

Физиолошке промене у организму су пропратни *симптоми страха*, од чега се пошло и у овом испитивању. Испитаницима је постављено следеће питање: *За време рата страх се код људи испољава на веома различите начине. Молимо Вас да нам кажете да ли сте ви, ако сте осећали страх, имали следеће:* (за сваки симптом страха заокружите одговарајући број на скали). Одговори испитаника приказани су у табели 4.

Табела 4

Учесталост манифестација (симптоми) страха (%)

Симптоми страха	Да, често	Да, понекад	Да, ретко	Нисам то имао	Нисам осећао страх
Дрхтање	17,1	20,7	12,2	32,5	17,4
Бледило	10,6	16,8	12,1	43,7	16,8
Отежан говор или губитак говора	5,2	8,0	6,4	61,3	19,1
Сувоћа уста	9,2	13,4	12,2	48,1	17,1
Убрзан рад срца	21,0	24,8	20,0	21,5	12,6
Отежано или убрзано дисање	14,9	20,1	14,2	36,6	14,2
Губитак апетита	16,7	16,1	10,8	42,5	14,0
Жмарци у стомаку	13,0	18,0	11,6	43,1	14,3
Пролив	5,8	8,8	6,1	64,0	15,4
Често мокрење	9,7	10,4	9,7	55,6	14,5
Несаницу	29,3	20,8	12,5	25,2	12,2
Сталну глад	6,0	7,8	7,7	64,1	14,4
Сталну жеђ	6,3	8,7	8,2	62,7	14,1
Неконтролисане покрете	5,8	9,0	7,4	63,3	14,5

Честе симптоме страха осећало је свега 12,1 одсто испитаника. Међу тим симптомима најизраженији су били: *несаница*, *убрзан рад срца* и *дрхтање*. Сви остали симптоми су незнатно изражени. Израже-

ност појединих симптома страха целовитије може да се сагледа на основу просечних вредности за цео узорак (табела 5).

Табела 5

Интензитет физиолошких манифестација страха³

Симптоми страха	Просечна вредност	Стандардна девијација
Дрхтање	3,12	1,37
Бледило	3,39	1,24
Отежан говор или губитак говора	3,81	1,00
Сувоћа уста	3,50	1,18
Убрзан рад срца	2,79	1,33
Отежано или убрзано дисање	3,15	1,30
Губитак апетита	3,21	1,32
Жмарци у стомаку	3,27	1,27
Пролив	3,74	1,00
Често мокрење	3,54	1,15
Несаницу	2,70	1,42
Сталну глад	3,73	1,00
Сталну жеђ	3,69	1,02
Неконтролисане покрете	3,71	1,00
<i>Просечна вредност</i>	<i>3,38</i>	

На нивоу целог узорка види се да су најинтензивније манифестације страха биле несаница и убрзан рад срца, и да се те две манифестације издвајају од осталих. Методом факторске анализе добијена су два *oblixa* фактора симптома страха који су приказани у табели 6.

Први фактор је највише засићен варијаблама: отежано и убрзано дисање (0,866), убрзани рад срца (0,837), бледило (0,843) и дрхтање (0,828). То су уједно и варијабле које највише доприносе, како се види из матрице склопа, дефинисању тог фактора. Наравно, значајан је допринос и других варијабли, као што су сувоћа уста, губитак апетита и отежан говор. С обзиром на значење наведених варијабли, тај фактор се може одредити као *физиолошке манифестације ексцитаторног (респираторног) типа*.⁴

Највеће пројекције на *други фактор* имају варијабле: жеђ (0,852), често мокрење (0,786), пролив (0,743), глад (0,766) и неконтролисани

³ Скала је оцењивана тако да мања вредност значи израженије симптоме, и обрнуто.

⁴ Под ексцитацијом се подразумева побуђивање на активност, обично у нервима чулних пријемника (Драган Крстић, *Психолошки речник*, „Вук Караџић“, Београд, 1988, стр. 151.

Склоп и структура симптома страха

Симптоми страха	Матрица склопа		Матрица структуре	
	Φ_1	Φ_2	Φ_1	Φ_2
Дрхтање	1,039	-0,244	0,828*	0,656
Бледило	0,962	-0,137	0,843*	0,695
Отежан говор	0,541	-0,230	0,740	0,698
Сувоћа уста	0,686	0,130	0,798	0,724
Убрзан рад срца	1,093	-0,295	0,837*	0,651
Отежано дисање	1,057	-0,220	0,866*	0,694
Губитак апетита	0,924	-0,174	0,773	0,626
Жмарци у стомаку	0,469	0,285	0,715	0,691
Пролив	0,035	0,713	0,652	0,743*
Често мокрење	0,121	0,681	0,711	0,786*
Несаница	0,624	0,115	0,723	0,655
Глад	-0,681	1,356	0,493	0,766*
Жеђ	-0,564	1,340	0,596	0,852*
Неконтролисани покрети	0,047	0,697	0,650	0,738*

покрети (0,738). Међутим, из структуре матричног склопа уочљиво је да само глад, жеђ, пролив, мокрење и неконтролисани покрети значајно доприносе дефинисању тог фактора. Сходно томе, други фактор се може дефинисати као *поремећаји дигестивног тракта*.

Значајно је да је интеркорелација та два фактора веома висока ($r = 0,866$) и да се са та два фактора може објаснити 64,2 одсто укупне варијансе симптома страха.

Ставови о појединим аспектима пружања отпора агресији

На основу степена сагласности испитаника са тврдњама које исказују одређени став према пружању отпора агресији може се закључити да код грађана Србије преовладава наглашено позитиван став према отпору (табела 7). Процент оних који су сагласни са наведеним тврдњама креће се у распону од 52,7 до 83,2 одсто. При томе, највеће слагање испољено је са следећим тврдњама: *Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом* (83,2 одсто) и *Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбране слобода и независност земље* (80,7 одсто). То указује да велика већина испитаника заступа становиште о потреби доследног поштовања законом утврђене обавезе одбране земље и, истовремено, ту законску обавезу сматра својеврсном моралном обавезом сваког човека.

Дистрибуција ставова о пружању отпора агресији

Ред. бр.	Ставови о отпору агресији	Тачно		Нисам сигуран		Нетачно	
		фрек.	%	фрек.	%	фрек.	%
1.	Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбране слобода и независност земље	3.690	80,7	734	16,1	147	3,2
2.	Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора	3.103	67,9	1.127	24,7	341	7,5
3.	Ако неко поново нападне нашу земљу треба му пружити отпор свим снагама и свим средствима	3.367	73,7	984	21,5	220	4,8
4.	Слобода, част и независност земље морају се бранити и по цену највећих жртава	2.699	59,0	1.362	29,8	510	11,2
5.	Оне који су спремни да капитулирају пред надмоћнијим непријатељем треба сматрати за ратне злочинце	2.410	52,7	1.462	32,0	699	15,3
6.	Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом	3.803	83,2	616	13,5	152	3,3

Висок степен сагласности са тврдњама *Ако неко поново нападне нашу земљу треба му пружити отпор свим снагама и средствима* (73,7 одсто) и *Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора* (67,9 одсто), такође указује на схватање становишта да је учествовање у отпору и морална обавеза. Истовремено, садржајем тих тврдњи исказан је став о потреби свеобухватности отпора у смислу ангажовања свих људских и материјалних ресурса у одбрани земље.

Сагласност већине са тврдњом *Слобода, част и независност земље морају се бранити по цену највећих жртава* (59 одсто), несумњиво, потврђује патриотско опредељење већине испитаника, јер само из патриотске свести и патриотских осећања произилази спремност на највеће жртве при пружању отпора агресији.

Једина тврдња о којој приметан проценат испитаника (32 одсто) нема одређено мишљење јесте: *Оне који су спремни да капитулирају пред надмоћнијим непријатељем треба сматрати за ратне злочинце*. Са том тврдњом сагласно је 52,7 одсто испитаника, док је 15,3 одсто испитаника сматра нетачном, што је и највећи проценат неслагања у

односу на све остале тврдње. Таква дистрибуција резултата (посебно висок проценат „неопредељених“) вероватно произилази из чињенице да се за капитулантско понашање везује кривично дело „издаја земље“ које се, свакако, суштински разликује од кривичног дела „ратни злочин“. Ипак, утврђени степен сагласности с наведеном тврдњом (52,7 одсто) сведочи да постоји распрострањено мишљење да свако пристајање на капитулацију, па и оно пред надмоћнијим непријатељем, треба најстроже да се санкционише, односно да капитулација ничим не може да се оправда, нити сме да се опрости. У том смислу, и ти резултати исказују висок позитиван став према отпору агресији.

Претходна дескриптивна анализа резултата у односу на поједине аспекте пружања отпора агресији показала је да, у целини, испитаници имају позитиван став према том отпору. Што се, пак, тиче структуре тог става, резултати *факторске анализе* показали су да се он може дефинисати преко три фактора (табела 8).

Први фактор има високу корелацију са свим тврдњама преко којих се исказује став према отпору агресору. Као такав, он је својерстан генерални став према пружању отпора који се, с обзиром на значење тврдњи, може означити као *патриотска пожртвованост, свеобухватност и обавезност пружања отпора*. С обзиром на предзнак

Табела 8

Структура става о пружању отпора агресији
(главне особине)

Ред. бр.	Ставови о отпору агресији	Коефицијенти повезаности с факторима		
		Ф1	Ф2	Ф3
1.	Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбране слобода и независност земље	-0,739	-0,495	-0,192
2.	Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора	-0,830	-0,078	-0,293
3.	Ако неко поново нападне нашу земљу треба му пружити отпор свим снагама и свим средствима	-0,838	-0,086	-0,092
4.	Слобода, част и независност земље морају се бранити и по цену највећих жртава	-0,823	0,332	-0,112
5.	Оне који су спремни да капитулирају пред надмоћнијим непријатељем треба сматрати за ратне злочинце	-0,735	0,538	0,126
6.	Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом	-0,702	-0,238	0,657

структурних коефицијената, нижи скор испитаника на тој компоненти означава израженији став о обавезности пружања свеобухватног отпора и већу спремност на патриотску пожртвованост, и обрнуто.

Други фактор тог става има биполарни карактер, при чему један пол највише одређују корелације с варијаблама (тврдње) *Оне који су спремни да капитулирају пред надмоћнијим непријатељем треба сматрати за ратне злочинце и Слобода, част и независност земље морају се бранити по цену највећих жртава*, а други пол – корелација с варијаблом *Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбране слобода и независност земље*. Сходно томе, тај фактор исказује став о патриотској пожртвованости наспрам обавезности пружања отпора, што значи да испитаници који имају мањи скор на тој компоненти, имају израженији став о свеобухватности пружања отпора а мање изражен став у вези с патриотском пожртвованошћу, и обрнуто.

Трећи фактор је такође биполаран. Један његов пол највише одређује корелација с тврдњом *Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом*, а други – корелација с тврдњом *Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора*. Очигледно је да је реч о компоненти става која се може означити као *законска обавезност наспрам свеобухватности отпора*. С обзиром на предзнак коефицијената корелације, испитаници с нижим скором на том фактору имају израженији став о потреби пружања свеобухватног отпора а мање изражен став о његовој законској обавезности, и обрнуто.

Релација између страха и ставова о пружању отпора агресији

Извори страха и ставови о пружању отпора агресији

Вредности релевантних статистичких показатеља каноничке корелацијске анализе наведени у табели 9 указују на то да постоје три

Табела 9

Хи-квадрат тестови узастопних латентних коренова

Коефицијенти каноничке корелације	λ	Хи-квадрат	Број степени слободе	Р
0,329	0,854	717,302	120	0,000
0,135	0,958	194,904	95	0,000
0,097	0,976	110,651	72	0,002
0,191	0,985	67,606	51	0,060
0,143	0,992	34,393	32	0,354
0,085	0,997	15,468	15	0,418

Структура каноничких фактора извора страха

Извори страха	A1		A2		A3	
	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти
Авиони	-0,296	-0,174	-0,308	-0,307	-0,204	0,032
Хеликоптери	-0,451	-0,423	0,184	-0,024	0,371	0,206
Ракете	0,284	-0,061	-0,236	-0,336	-1,211	-0,014
Бомбе	-0,031	-0,080	0,122	-0,283	0,914	0,226
Експлозија бомби и ракета	0,026	-0,053	0,077	-0,281	0,271	0,184
Мине	-0,158	-0,351	0,236	-0,030	-0,070	0,142
Снајпери	-0,055	-0,390	0,077	-0,005	-0,037	0,089
Заробљавање	-0,279	-0,396	0,183	-0,080	-0,072	0,079
Рањавање	0,310	-0,032	-0,288	-0,361	0,543	0,221
Погибије	-0,124	-0,082	-0,126	-0,341	-0,609	-0,014
Затрпавање у рушевинама	0,130	-0,028	0,024	-0,354	0,117	0,207
Рањавање и погибија ближњих	0,370	0,068	-0,550	-0,583	0,049	0,252
Заробљавање ближњих	-0,487	-0,418	0,067	-0,293	0,197	0,214
Опкољавање	-0,203	-0,347	-0,371	-0,280	-0,167	0,068
Копнена инвазија	0,272	-0,048	-0,489	-0,315	-0,034	0,112
Уништавање имовине	-0,329	-0,185	0,310	-0,029	0,053	0,238
Глад	-0,093	-0,083	0,348	0,051	-0,347	0,177
Несташица струје и воде	0,297	0,147	0,096	0,040	0,900	0,571
Мобилизација	0,641	0,299	0,581	0,256	-0,313	-0,028
Душевни поремећаји	-0,010	-0,013	-0,212	-0,237	0,050	0,195
<i>Екстрахована варијанса</i>	<i>0,056</i>		<i>0,074</i>		<i>0,042</i>	
<i>Редунданца</i>	<i>0,006</i>		<i>0,001</i>		<i>0,000</i>	

значајна пара каноничких фактора за објашњење везе између извора страха испитаника у ситуацији агресије и њихових ставова о пружању отпора агресији. Иако је прва каноничка корелација осредња ($P_1 = 0,329$), а остале су мале, ипак нема сумње да постоји значајна, али умерена повезаност између та три скупа варијабли.

Први канонички фактор из скупа варијабли извора страха у ситуацији агресије („A₁“) у највећој корелацији са *страхом од личног заробљавања* (-0,396), *заробљавања ближњих* (-0,418), *опкољавања* (-0,347), *дејстава хеликоптера* (-0,423), *експлозије мина* (-0,351) и *мобилизације*

(0,641) (табела 10). На основу природе варијабли које га одређују и предзнака коефицијената корелације, тај фактор се може означити као *страх од борбених средстава и поступака са мале дистанце наспрам страха од мобилизације*.

На основу података из табеле 11 може се закључити да *Први канонички фактор скупа ставова о пружању отпора агресији („Б₁“) највише одређују следеће варијабле: Слобода, част и независност земље морају се бранити и по цену највећих жртава (-0,921); Они који су спремни да капитулирају пред надмоћним непријатељем треба сматрати за ратне злочинце (-0,816) и Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора (-0,736). С обзиром на природу наведених варијабли, тај канонички фактор може једнозначно да се одреди као *обавезност и патриотска пожртвованост у пружању отпора*.*

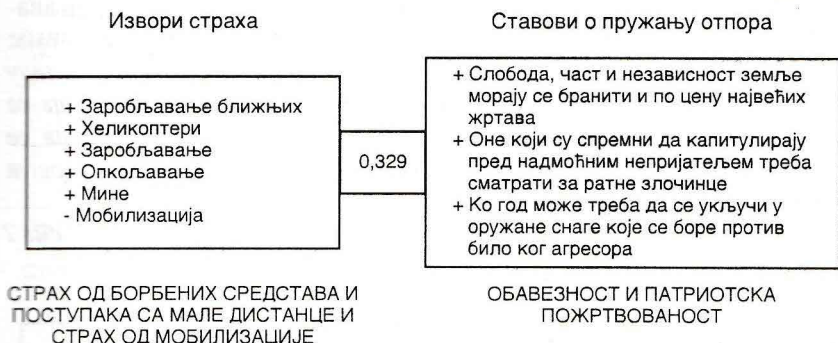
Табела 11

Структура каноничких фактора ставова о пружању отпора агресији

Ставови о пружању отпора агресији	Б1		Б2		Б3	
	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти
Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбране слобода и независност земље	0,105	-0,424	-0,296	-0,610	0,099	-0,023
Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора	-0,263	-0,736	-0,472	-0,533	0,340	0,035
Ако неко поново нападне нашу земљу треба му пружити отпор свим снагама и свим средствима	-0,106	-0,671	-0,186	-0,469	-1,303	-0,517
Слобода, част и независност земље морају се бранити и по цену највећих жртава	-0,588	-0,921	0,601	-0,038	-0,088	-0,044
Они који су спремни да капитулирају пред надмоћним непријатељем треба сматрати за ратне злочинце	-0,381	-0,816	0,350	-0,010	0,599	0,316
Они који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом	0,208	-0,347	-0,697	-0,728	0,505	0,245
<i>Екстрахована варијанса</i>	<i>0,468</i>		<i>0,235</i>		<i>0,072</i>	
<i>Редунданца</i>	<i>0,051</i>		<i>0,003</i>		<i>0,001</i>	

Први канонички пар, на основу одређења тих фактора, може да се дефинише као интеракцијски склоп који у највећој мери одређују *страх од борбених средстава и поступака са мале дистанце наспрам страха од мобилизације*, с једне стране, и *обавезност и патриотска пожртвованост у пружању отпора*, с друге стране.

Шема 1

Структура првог каноничког пара⁵

На основу природе повезаности првог пара каноничких фактора, приказане на шеми 1 може се закључити да постојање већег степена страха од личног заробљавања и заробљавања ближњих, опкољавања, дејстава хеликоптера и експлозије мина, односно мањег степена страха од мобилизације, имплицира већи степен спремности и пожртвованости у одбрани отаџбине, и обрнуто.

Резултати каноничке корелационе анализе наведени у табели 10 показују да *други канонички фактор из скупа варијабли извори страха у ситуацији агресије („А₂“)* највише корелира са *страхом од: рањавања или погибије ближњих (-0,583), личног рањавања (-0,361), опкољавања (-0,280), копнене инвазије (-0,315), дејстава авиона (-0,307) и дејстава ракете (-0,336)*. Према тим манифестационим одредницама, тај канонички фактор може да се дефинише као *страх од рањавања и погибије*.

Други канонички фактор из скупа ставова о пружању отпора агресији („Б₂“) у позитивној је корелацији са следећим ставовима: *Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом (-0,728); Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбрани слобода и независност земље (-0,610) и Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора (-0,533)*. Судећи по смислу тих варијабли, канонички фактор

⁵ Ради лакше интерпретације првог пара каноничких фактора сви коефицијенти каноничке корелације су помножени са (-1), чиме се, у суштини, не мења природа повезаности.

с којим су оне повезане може да се дефинише као *обавезност пружања отпора* (табела 11). Према томе, *други канонички пар* дефинише интеракцијски склоп који у највећој мери карактеришу *страх од рањавања и погибије*, с једне стране, и *обавезност пружања отпора*, с друге стране (шема 2). Релација између та два скупа показује да су извори страха испитаника од дејстава авиона и ракета, копнене инвазије, опкољавања, личног рањавања и погибије, као и страх од рањавања и погибије ближњих, повезани са њиховим следећим ставовима: *Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом. Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбрани слобода и независност земље и Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора*, и обратно.

Шема 2

Структура другог каноничког пара⁶

Трећи канонички фактор скупа извора страха у ситуацији агресије („А₃“) у позитивној је корелацији са *страхом од несташице струје и воде* (0,571), *експлозије бомби* (0,226) и *страхом од рањавања* (0,221). Сходно томе, тај фактор је одређен као *страх од угрожавања живота и животних потреба* (табела 10).

У скупу ставова о пружању отпора агресији трећи канонички фактор („Б₃“) највише одређују следећи ставови испитаника: *Ако неко поново нападне нашу земљу треба му пружити отпор свим снагама и свим средствима* (-0,517); *Оне који су спремни да капитулирају пред надмоћним непријатељем треба сматрати за ратне злочинце* (0,316) и *Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом* (0,245). Према природи наведених варијабли, тај канонички фактор може да се означи као *свеобухватност и законска обавезност у пружању отпора* (табела 11). На основу одређења тих факто-

⁶ И код тог пара каноничких фактора сви коефицијенти каноничке корелације помножени су са (-1).

ра, *трећи канонички пар* чини интеракцијски склоп који у највећој мери одређују *страх од угрожавања животних потреба*, с једне стране, и *свеобухватност и законска обавезност у пружању отпора агресији*, с друге стране (шема 3).

Шема 3

Структура трећег каноничког пара

На основу природе повезаности трећег пара каноничких фактора може се закључити да је већи степен страха од угрожавања људског живота и њихових животних потреба праћен мањом спремношћу да се агресору пружи отпор свим снагама и средствима, али и осудом капитулантског понашања и немирењем са издајом земље. У целини, прва каноничка компонента у скупу *ставови о пружању отпора* најбоље репрезентује тај скуп (0,468), друга нешто слабије (0,235), док га у подручју *извори страха* каноничке компоненте слабо репрезентују. На степен међусобне прекривености наведена два скупа варијабли, односно објашњивости укупне варијансе једног скупа варијабли варијансом другог скупа, указују вредности коефицијената редундантности приказани у табелама 10 и 11. Тако, коефицијент редундантности скупа ставова о пружању отпора агресији, дат преко каноничког фактора *скупа извора страха* за Б1 (преко А1), износи 0,051, док су остали коефицијенти мали. Према томе, може се закључити да извори страха у ситуацији агресије значајно утичу на формирање ставова према пружању отпора агресији и да, у вези с тим, највећи допринос има *страх од борбених средстава и поступака непријатеља са мале дистанце наспрам страха од мобилизације*.

Симптоми страха и ставови о пружању отпора агресији

Хи-квадрат тестови узастопних латентних коренова наведени у табели 12 указују да постоје три значајна пара каноничких фактора за објашњење везе између симптома страха испитаника у ситуацији агресије и њихових ставова о пружању отпора агресији. С обзиром на

Табела 12

Хи-квадрат тестови узастопних латентних коренова

Коефицијенти каноничке корелације	λ	Хи-квадрат	Број степени слободе	P
0,172	0,939	284,821	84	0,000
0,111	0,968	147,548	65	0,000
0,094	0,980	91,381	48	0,002
0,079	0,989	51,313	33	0,022
0,061	0,995	22,963	20	0,291
0,037	0,999	6,089	9	0,731

Табела 13

Структура каноничких фактора симптома страха

Симптоми страха	A1		A2		A3	
	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти
Дрхтање	0,690	0,431	0,285	0,118	-0,392	0,394
Бледило	-0,166	0,318	-0,667	-0,151	0,541	0,622
Отежан говор (губитак говора)	0,473	0,550	-0,105	-0,038	0,085	0,412
Сувоћа уста	0,169	0,375	0,354	0,161	-0,572	0,272
Убрзан рад срца	-0,709	-0,020	-0,010	0,178	-0,213	0,384
Отежано или убрзано дисање	0,278	0,257	0,213	0,193	-0,024	0,468
Губитак апетита	0,379	0,345	0,091	0,197	0,299	0,628
Жмарци у стомаку	-0,539	-0,053	-0,544	-0,231	0,160	0,551
Пролив	0,283	0,332	0,072	-0,093	-0,235	0,414
Често мокрење	0,080	0,240	-0,320	-0,113	0,438	0,665
Несаница	-0,501	-0,086	0,930	0,521	0,499	0,722
Стална глад	-0,190	0,000	-0,421	-0,256	-0,030	0,411
Стална жеђ	-0,033	0,127	0,051	-0,048	-0,104	0,504
Неконтролисани покрети	0,129	0,278	0,092	0,032	0,266	0,605
Екстрахована варијанса	0,085		0,042		0,270	
Редунданца каноничких фактора	0,003		0,001		0,002	

висину коефицијената каноничке корелације приказаних у истој табели може се закључити да је ниска повезаност између та два скупа варијабли.

Први канонички фактор из скупа варијабли *симптома страха у ситуацији агресије* („А₁“) у највећој је корелацији с *отежаним говором или губитком говора* (0,550), *дрхтањем* (0,431), *губитком апетита* (0,345), *проливом* (0,332) и *отежаним или убрзаним дисањем* (0,257) (табела 13). На основу природе варијабли које га одређују, тај фактор се може означити као *инхибиторне сметње*.⁷

На основу података из табеле 14, може се закључити да *први канонички фактор скупа ставова о пружању отпора агресији* („Б₁“) нај-

Табела 14

Структура каноничких фактора ставова о пружању отпора агресији

Ставови о пружању отпора агресији	Б1		Б2		Б3	
	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти	канонички коефицијенти	структурни коефицијенти
Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбране слобода и независност земље	0,105	-0,273	-0,296	-0,919	0,099	-0,174
Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора	-0,263	-0,603	-0,472	-0,303	0,340	-0,482
Ако неко поново нападне нашу земљу треба му пружити отпор свим снагама и свим средствима	-0,106	-0,493	-0,186	-0,534	-1,303	-0,211
Слобода, част и независност земље морају се бранити и по цену највећих жртава	-0,588	-0,849	0,601	-0,234	-0,088	-0,101
Они који су спремни да капитулирају пред надмоћним непријатељем треба сматрати за ратне злочинце	-0,381	-0,788	0,350	-0,150	0,599	-0,404
Они који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом	0,208	-0,101	-0,697	-0,385	0,505	-0,790
<i>Екстрахована варијанса</i>	<i>0,339</i>		<i>0,241</i>		<i>0,184</i>	
<i>Редунданца</i>	<i>0,010</i>		<i>0,003</i>		<i>0,002</i>	

⁷ У психолошкој литератури под инхибицијом се подразумева задржавање неког процеса или кочење (Драган Крстић, *исто*, стр. 235).

више одређују следеће варијабле: *Слобода, част и независност земље морају се бранити и по цену највећих жртава* (-0,849); *Они који су спремни да капитулирају пред надмоћним непријатељем треба сматрати за ратне злочинце* (-0,788) и *Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора* (-0,603). С обзиром на природу наведених варијабли, тај канонички фактор може да се означи као *патриотска пожртвованост у пружању отпора*.

Према одређењу наведених фактора, *први канонички пар* може да се дефинише као интеракцијски склоп који у највећој мери одређују *инхибиторне сметње*, с једне, и *патриотска пожртвованост у пружању отпора*, с друге стране. На основу природе повезаности првог пара каноничких фактора (шема 4), може се закључити да је присутност већег степена отежаног говора, отежаног или убрзаног дисања, дрхтања, губитка апетита и пролива праћена мањим степеном пожртвованости у одбрани отаџбине и обрнута.

Шема 4

Структура првог каноничког пара

Резултати каноничке корелационе анализе наведени у табели 13 показују да *други канонички фактор* из скупа варијабли симптома страха у ситуацији агресије („А₂“) највише корелира са *несаницом* (0,521), с једне стране и *осећањем глади* (-0,256) и *жмарцима у стомаку* (-0,231), с друге стране. Сходно томе, тај канонички фактор може да се дефинише као *тешкоће са сном наспрам осећања глади*.

Други канонички фактор из скупа ставова о пружању отпора агресији („Б₂“) значајно је повезан са следећим ставовима: *Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбрани слобода и независност земље* (-0,919) и *Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом* (-0,385). Према смислу тих варијабли, тај канонички фактор може да се дефинише као *законска обавезност и свеобухватност пружања отпора* (табела 14). Према томе, *други канонички пар* дефинише интеракцијски склоп који у највећој мери карактеришу *тешкоће са сном наспрам осећања глади*, с јед-

не, и законска обавезност и свеобухватност у пружању отпора, с друге стране. Релација између та два скупа (шема 5) показује да су мање тешкоће са сном и израженије стомачне тегобе и осећај глади праћени већом спремношћу за пружање отпора агресији исказаном следећим ставовима: *Сваки човек мора да уради што може да помогне да се одбрани слобода и независност земље и Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом*, и обратно.

Шема 5

Трећи канонички фактор скупа симптома страха у ситуацији агресије („А₃“) у позитивној је корелацији са *несаницом* (0,722), *честим мокрењем* (0,665), *губитком апетита* (0,628), *бледилом* (0,622), *дрхтањем* (0,394) и *сувоћом уста* (0,272). Сходно томе, тај фактор је одређен као *физиолошке промене и сметње* (табела 13).

У скупу ставова о пружању отпора агресији, трећи канонички фактор („Б₃“) највише одређују следећи ставови испитаника: *Оне који су спремни да издају своју земљу треба кажњавати у складу са законом* (-0,790); *Ко год може треба да се укључи у оружане снаге које се боре против било ког агресора* (-0,482) и *Оне који су спремни да квантулирају пред надмоћнијим непријатељем треба сматрати за ратне злочинце* (-0,404). Према томе, канонички фактор може да се означаи као *законска обавезност и свеобухватност у пружању отпора* (табела 14). Према наведеном значењу тих фактора, *трећи канонички пар* је интеракцијски склоп који у највећој мери одређују *физиолошке промене и сметње*, с једне, и *законска обавезност и свеобухватност у пружању отпора агресији*, с друге стране. На основу природе повезаности трећег пара каноничких фактора (шема 6), може се закључити да је већи степен иктусних промена, као што су губитак апетита, бледило и често мокрење, у вези са мањим залагањем за кажњавање оних који су спремни да издају своју земљу, као и са мање израженим ставом о потреби свеобухватног пружања отпора, и обратно.

Структура трећег каноничког пара

Од свих наведених каноничких фактора у та два скупа варијабли, на основу величина пропорција објашњене варијансе приказаних у табелама 13 и 14, скуп ставова о пружању отпора најбоље репрезентују први канонички фактор (0,339), нешто мање други (0,241) а најмање трећи (0,184), док скуп варијабли симптома страха добро репрезентује једино трећи канонички фактор – физиолошке промене и сметње (0,270). Иако је међусобно прекривање два скупа варијабли веома мало, о чему сведоче ниске вредности коефицијената редунданце (табеле 13 и 14), с обзиром на то да су утврђена три значајна коефицијента каноничке корелације, основана је тврдња да постоји значајна међусобна повезаност између симптома страха у ситуацији агресије, с једне, и ставова о пружању отпора агресији, с друге стране.

Закључак

Агресија НАТО-а на СР Југославију код значајног дела становништва Србије изазвала је интензиван страх. Интензитет страха у многоме је зависио од његовог извора и од перцепције вероватноће изложености појединим врстама опасности. Најизраженији је био страх од рањавања или погибије ближњих, а затим страх од бомби и ракета. С друге стране, страх од мобилизације, хеликоптера и снајпера, који је био веома изражен у рату на простору СФР Југославије, у време агресије НАТО-а на Југославију био је присутан код веома малог броја људи. То је и разумљиво будући да су агресију на СР Југославију карактерисала дејства с дистанце и да је, изузимајући територију Космета, постојала мала вероватноћа за опкољавање, заробљавање и погибију од снајпера.

У основи већег броја испољених врста страхова, зависно од њиховог извора, утврђена су два заједничка фактора: 1) *страх од пешадијских борбених средстава и дејстава* и 2) *страх од авио-ракетних средстава*.

Када је реч о симптомима страха, у току агресије НАТО-а на СР Југославију код становништва Србије најизраженији су били: несаница, убрзан рад срца и дрхтање. Остали симптоми страха карактеристични за ратне ситуације такође су постојали, али су знатно мање били изражени. У основи свих регистрованих симптома налазе се две главне компоненте: 1) *физиолошке манифестације ексцигаторног (респираторног) типа* и 2) *поремећаји дигестивног тракта*.

Резултати истраживања су показали да код грађана Србије преовладава наглашено позитиван став према отпору агресору. При томе, велика већина испитаника заступа становиште о потреби доследног поштовања законом утврђене обавезе одбране земље, сматрајући да је та законска обавеза својеврсна морална обавеза сваког човека. Истовремено, исказан је позитиван став о потреби свеобухватности отпора (у смислу ангажовања свих људских и материјалних потенцијала у одбрани земље). Осим тога, наведеним резултатима је, несумњиво, потврђено патриотско опредељење већине становника Србије, јер само из патриотске свести и патриотских осећања произилази спремност на највеће жртве приликом пружања отпора. Што се тиче структуре става о пружању отпора агресији, резултати факторске анализе су указали да се он састоји од три компоненте, међу којима је најзначајнија она која указује на *патриотску пожртвованост, свеобухватност и обавезност пружања отпора*.

Резултатима истраживања потврђена је основаност претпоставке о узајамној повезаности извора и симптома страха, с једне, и ставова о пружању отпора агресији, с друге стране. Та повезаност исказана је са по три каноничка пара на релацији: извори страха – став према отпору, односно симптоми страха – став према отпору. Када је реч о првој релацији, највећи степен повезаности утврђен је између фактора извора страха дефинисаног као *страх од борбених средстава и поступака са мале дистанце наспрам страха од мобилизације* и става према пружању отпора, означеног као *обавезност и патриотска пожртвованост у пружању отпора агресору*. Другу релацију (симптоми страха – став према отпору) првенствено карактерише међусобна повезаност *инхибиторних сметњи*, као симптома страха, и *испољавања патриотске пожртвованости*, као одлике става према пружању отпора агресији.

Осим потврђивања основаности претпоставке о међусобној повезаности ставова о пружању отпора агресији и извора и симптома страха у ситуацији агресије, истраживање је показало да се неки од извора и симптома страха појављују као значајни генератори става према пружању отпора. То се првенствено односи на страх од борбених средстава и поступака са мале дистанце и страх од мобилизације, као изворе страха, и на инхибиторне сметње, као симптоме страха. Те врсте, односно симптоми страха, несумњиво, утичу на формирање

става о обавезности и патриотској пожртвованости у пружању отпора агресији.

Литература:

1. Константин Момировић, *Принципи на којима је заснована анализа података у пројекту „Отпор агресору“*, Институт за социолошка и криминолошка истраживања, Београд, 2000.
2. Никола Рот, *Основи социјалне психологије*, Завод за уџбеника и наставна средства, Београд, 1985.
3. Анте Фулгоси, *Факторска анализа*, „Школска књига“, Загреб, 1980.
4. Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, „Просвета“, Београд, 1980.
5. Драган Крстић, *Психолошки речник*, „Вук Караџић“, Београд, 1988.
6. Миланко Чабаркапа, *Психолошки фактори стреса у борбеним активностима* (докторска дисертација), Војномедицинска академија, Београд, 1996.